

8.0 השכלה

8.1 מה להשכלה ולשיח הירוק

אכן נדיר לשמוע על ההשכלה בשיח הירוק, אבל כאשר מסתכלים מזווית הראייה המוצגת בזה רואים את הקשר. השיח הירוק עוסק בתיקון העולם, העולם הוא אנשים וההשכלה עושה להם תיקון. תעשיית ההשכלה ותעשיית התרבות בכלל מיוחדות בכך שהן צוברות עושר כמעט מבלי לנצל משאבים שאינם מתחדשים, תעשיות שבהן אנשים "מתפרנסים" זה מזה. אם אמרנו שהסיפור הוא מרכיב חשוב בכושר ההישרדות של הקהילה אזי מי יעביר את הסיפור מדור לדור בקהילה, אם לא מערכת ההשכלה. מערכת ההשכלה היא הבסיס למחקר שאולי ימצא מזור לחוללי הסביבה או שילמד אותנו להסתגל אליהם. איך נדע על הסביבה והאינטרקציה הקיימת או שיכולה להיות בינינו לבניה אם לא נלמד על כך?

ולכן מה להשכלה בשיח הירוק? זו לא השאלה, השאלה היא מדוע היא נעדרה ממנו עד עכשיו.

8.2 דיאגנוזה

הנתונים מלמדים שבשנים האחרונות חלה דמוקרטיזציה של ההשכלה הגבוהה. זו הייתה מהפיכה שבה המכללות הוסיפו לכמות והאוניברסיטאות, הוסיפו לכמות ולאיקות. איכות שנמדדה כמותית במונחים של תלמידים לתואר שני ושלישי במקצועות שאותם הם בוחרים ללמוד – אבל לא הכל טוב כפי שזה נראה מן הנתונים האלה.

השוואת בינינו לבין מדינות אחרות באמצעות עימות ההוצאות (נתוני OECD) והתוצאות (מבחני פיזה) מלמדת שבעוד שבהוצאה לחינוך אנחנו דומים למוצע OECD, הרי שבהישגי התלמידים אנו קרוב לזנב. המסקנה מכך היא: **תבן נותנים אבל הלבנים לא משהו.**

מבחני פיזה מלמדים שרוב ההסברים שאנו רגילים לתת, ביחס לתוצאה המאכזבת, אינם מחזיקים מים. נזכיר אחדים מהם:

- חסר תקציב- בהוצאה לתלמיד אנחנו סביב למוצע של מדינות ה-O.E.C.D ובמבחנים, בין האחרונים.
- אינטגרציה, אי – השוויון בהישגי התלמידים גבוה כאן, יותר מבכמעט כל ארץ אחרת.
- הכיתות הגדולות, באחדות מהמדינות שהגיעו להישגים טובים מאיתנו, הן גדולות יותר.
- המורים לא טובים, לפי דו"ח פיזה, הם דווקא טובים יחסית, לפי הדו"ח של כח המשימה שמנתה שרת החינוך, (בהליכי פרסום), עולה שהמורים זקוקים להכשרה אחרת.
- אפשר היה להתנחם בריבוי של מצויינים, מסתבר שגם בכך איננו מצטיינים.

מכאן שהשיטה כולה, היא מה שכנראה צריך לבחון מן היסוד. זה כולל את ארגון המערכת, את הקצאת הכספים, את שיטות הלימוד, את רעיון האינטגרציה, את היחס למצוינות, את היחס ללימודים בכלל, את ההתלהבות, את האתגר ואת המשמעת בבית הספר. ועדיין לא הזכרנו את **היחס לחינוך בחברה.**

האכזבה ממערכת החינוך, שהיא עכשיו כמעט נחלת הכלל, מבוססת לא רק על תוצאות מבחני פיזה. האוניברסיטאות מלינות על רמת ההשכלה של המבקשים ללמוד בהן, המורים מתלוננים על אלימות תלמידיהם, המשטרה מחפשת סמים ולתלמידים חסרה תחושת ההנאה מלימודים. בכל אלא די כדי שנקשה לגבי מי שהיו "הפרות הקדושות" של מערכת החינוך בישראל מאז קום המדינה. וכנקודת אחיזה בחרנו בהנגדה של מערכת החינוך שיש לנו היום עם זו שהתקיימה בקהילות אשכנז באלף השני, כפי שלמדנו עליה מספרי ההיסטוריה, ונתחיל במצוינות.

8.3 מצוינות

מאז זלמן ארן (בשנות ה-60) אנחנו מגשימים אידיאולוגיה של אינטגרציה והמילה "מצוינות" הפכה לשם נרדף להתבדלות חברתית. האידיאולוגיה שעמדה מאחורי האינטגרציה שאפה להביא את בני השכבות החלשות לטפס על אותו סולם עליו מטפסים בני השכבות החזקות ולהצליח בכך. מתברר שאחרי 40 שנה של הגשמת תוכנית האינטגרציה, אי-השוויון בהישגי התלמידים גדול כאן מבכל ארץ מפותחת אחרת, אז מה עשינו? זה לא חייב להיות כך. בחברה היהודית המסורתית, דרו בכפיפה אחת חתירה למצוינות ולכידות חברתית במסגרת הקהילה. אין לנו מתכון שלם להשגת הצירוף של מצוינות ולכידות חברתית, בחברה הלא חרדית כיום, אבל הצירוף הזה קיים כנראה כיום במדינות מודרניות דוגמת פינלנד, קוריאה, סינגפור ויפן. הפיכת ה"מצוינות" למילה גסה לא תביא דבר, לכל היותר תקצץ במצוינים ולתלמידים בני האוכלוסיות החלשות לא יהיה למה לשאוף בכדי "לצאת מן הבוץ" שבו הם שרויים. לא לחינם יהודים רבים הצטיינו בתחומים כמו נגינה, מדעים, שחמט ואפילו איגרוף. תחומים שבהם יכול להצליח גם מי שלא "מרושת" בחברה. בכדי שאדם שאין לו ייחוס אבות אינו מלא בהון ואינו מרושת, יוכל לעלות בסולם החברתי כלכלי, דרוש שהסולם יהיה אובייקטיבי ופומבי. אם תשימו לב אזי איגרוף, שחמט, מדעים, ונגינה בכינור מקיימים את הקריטריונים האלה ולא רק הם, גם הפלפול שהיה נהוג בישיבה. שאלתי פעם "האם היה לגויים בימי הביניים סולם מקביל למה שהיה הפלפול אצל היהודים", ונעניתי: "כן, הדו קרב". נכון! אבל איזה הבדל. והיהודים הצליחו מפני שכאשר פתחו בפניהם את הדרך לסולם הם לא קוננו על מר גורלם, לא ביקשו הנחות ולא חיפשו להם סולמות אחרים, הם טיפסו בסולם בכל מאודם. המצוינות הייתה ה"סולם" שבני השכבות החלשות יכלו לעלות בו. והם עלו עד כדי כך שבני הארץ התחכמו להם באמצעות מכסות מגבילות Numerus clausus. הרעיון שבני השכבות החלשות יתחרו במגרש שונה (אינטליגנציה אחרת) לא יסכון, הם יראו בכך עלבון וירצו להתחרות ולהצליח דווקא במגרש העיקרי. ישנן אומנם קהילות ואפילו מדינות שלמות שכחברה אינן מעוניינות שבניהן יתחרו במגרש העיקרי, אבל בעולם של היום זו תופעה נדירה ההולכת ונעלמת. אפילו אירן מנסה להראות שיש בה מצטיינים העולים בסולם

הכללי, ואולי אף ייצור הפצה הינו דרך מעוותת להדגיש זאת ולומר "אנחנו יודעים להפציץ כמו גדולים".

8.4 משמעת

גדלנו בבית ספר שהייתה בו משמעת וגידלנו את ילדינו על פי מתודות חינוכיות שונות שהמשותף להן הוא התרת החבל. במובן מסוים טוב היה הדבר מפני שאיפשר לתלמיד לחשוב בעצמו והוביל אותו לפתיחות, סקרנות וחופש מחשבה. מוטב שהתלמידים ישאבו ממקור תורה בגלל כח המשיכה שלה ולא בגלל כח האכיפה של המורה. דא עקא שיש ברכישת השכלה מרכיב חשוב של דחיית סיפוק, כלומר, השקעה שפירותיה באים לאחר מאמץ ממושך. תלמיד שעדיין לא טעם מהפירות, ואין לו ניסיון בהשקעות דומות, לא ימצא סיבה להשקיע את המאמץ הנדרש. לו היה אפשר ללמד ללא משמעת זה היה נהדר אבל זה לא עובד ולכן, ואת זה ידעו אבותינו אז וזאת כנראה יודעים הסינים והפינים גם היום, בבית ספר דרושה משמעת, לא טרור – משמעת. מי שחושב שניתן להם "להשתזף על הדשא" והם ירוצו לכיתות מאהבתה של תורה – טועה. וגם מי שחושב שמספיק לשפר את איכות המורה והם ילכו אחריו – גם הוא טועה. גם למורה הטוב דרושים כלים ואחד מהם הוא המשמעת. כדי לא להגזים במשמעת ולא לראות בה חזות הכל, כדאי להיזכר בבית הספר של המאה ה-19 שאפשר ללמוד עליו מן הספר: "עולם של אתמול" של סטפן צוויג. בבית הספר ההוא הייתה משמעת ולפי צוויג הרבה יותר מדי משמעת, ומעט מדי לימודים מעניינים המעודדים סקרנות ויצירה. ובכל זאת כנראה שדחפנו את המטוטלת יותר מדי לכיוון של זכויות התלמיד ושכחנו שבכך לקחנו כלים מידי המורה.

8.5 עם הספר

יש חוקרים הטוענים שהתנ"ך הוא הספר הראשון שזכה לתפוצה בציבור הרחב, בוודאי יש גם מערערים על כך. כאשר מדובר בחידוש טכנולוגי אכן קשה למצוא את נקודת ההתחלה, אנסה להתחקות אחר העקבות. אפשר להתחיל מחורבן הבית. אומרים שאחרי חורבן הבית חל המעבר מן הפולחן שהתבצע על ידי הכהנים בבית המקדש לפולחן שצריך היה להתקיים בבית או בבית כנסת. זה חייב מעבר מפולחן ריכוזי לפולחן מבוזר. פולחן מבוזר קשה מאוד לקיים בלי ספר.

ביזור הפולחן הביא לתפוצה של הספר וזו מצידה לדמוקרטיזציה של הידע, בפעם הראשונה בהיסטוריה יצא המידע מחיק המונופול של הכהנים והמלכים ועבר לציבור הרחב וזה קרה דווקא אצל היהודים בגלל חורבן הבית והגולה.

מסתבר שהתופעה של פולחן מבוזר החלה נפוצה כמה מאות שנים קודם לחורבן, בין יהודי הגולה, ולכן קשה למצוא במדויק את קו ההתחלה, אבל אחר המעבר מפולחן המקדש לפולחן הספר הפכנו בעינינו ובעיני העמים ל"עם הספר". זה התבטא ביחס של החברה ללומד, ללימוד ולמלמדים. כבר בתקופת המשנה היו תלמידי חכמים העילית התרבותית. הגמרא במסכת סנהדרין מדברת על חשיבות הלימוד, מתארת מצב בו לומדים כולם ונותנת עדיפות להשכלה על כלכלה. בקהילות אשכנז היו הישיבה ותלמידיה מרכיב חשוב בהנהגת הקהילה. הלימוד היה נפוץ יותר אצל היהודים מאשר אצל הגויים שם היה נחלתם של הנזירים ובני האצולה, בעוד שאצל

היהודים הלימוד היה נחלת הרבים. תלמיד חכם היה שידוך טוב וברוב התקופה בה אנו מדברים הוא גם נשא בעול פרנסה והיה מחשובי הקהל.

8.6 השאור שבעיסה

במאות ה-19 וה-20 נפל דבר במערכת החינוך החרדית. הישיבה בעומדה כנגד האיום מצד החסידות, ההשכלה, המדינה אבסולוטית, הציונות והסוציאליזם, התכנסה בתוך עצמה והתנתקה מן הקהילה. בישראל שלאחר השואה נעשה ניסיון הירואי "להחזיר עטרה ליושנה" ולחדש את הקהילות החרדיות ואת הישיבות. אבל בעוד שבמרוצת האלף השני הסתגלה הקהילה לשינויים בסביבתה והישיבה הייתה בית היוצר לחידושים הדרושים לכך, הקהילות שקמו בישראל לאחר השואה באו להנציח את העבר המפואר כמות שהוא מבלי לחדש או לתקן, והן מהוות מעין מצבה מתה לעבר המפואר. בישיבות מתפלפלים התלמידים על ריק, הקהילה החרדית ענייה באופן יחסי, בניה לומדים הרבה אך לא רוכשים קרדום לחפור בו, הישיבה אינה מעורה בקהילה והקהילה אינה מעורה בציבור הרחב. ובכל זאת הקהילה החרדית בישראל היא הפוטנציאל הגדול ביותר שיש לנו. מכרה שעוד ניתן לכרות בו "מאון הכלאיים" שעמד לנו בדורות האחרונים.

הקהילות החרדיות בישראל מקיימות מערכת חינוך משלהן. המערכת הזו ממשיכה את החינוך שהיה קיים בפולניה ובאוקראינה בתקופה שקדמה לשואה. יתכן והיא באה גם להנציח עולם שאבד ולכן היא משתדלת לקיים כאן כל תג ותג ממה שהיה שם ומתוך כך היא זהירה בחידושים יותר משהיו זהירים בהם יהודיי מזרח אירופה בזמנו.

8.6.1 עניים מרצונם?

רמת ההכנסה של האוכלוסייה החרדית נמוכה משל האוכלוסייה היהודית הלא חרדית. צפיפות הדיוור של החרדים גדולה משל הלא חרדים. החרדים לומדים שנים רבות ורק מעטים מהם רוכשים תארים אקדמאיים.

מדוע הם בחרו לחיות בדחקות?

לפי הכלכלה השוררת (שברוח הפוזיטיביזם) "אם הם בחרו בזה, סימן שזו החלופה הטובה ביותר שבבילם". אבל הם לא בחרו להיות עניים. הם בחרו באורח החיים המיוחד להם שהוא בתנאים הקיימים היום, מביא עליהם את העוני. איננו יכולים לומר לחרדים תנהגו כמו היהודים הלא חרדים ותעלה רמת חייכם. זה לא יעבוד. עלינו להבין לעומק את אורח החיים שלהם ועל-פי זה למצוא חלופה אשר תאפשר להם להעלות את רמת הכנסתם, מבלי לפגוע באורח חייהם בתרבותם או בקהילתם. עלינו לנסות להביא להם חלופה שאיננה עומדת בפניהם כיום. על-ידי כך תפחת תלותם בחברה הלא חרדית, תלות שאינה בריאה לא לחברה הלא חרדית ולא לחברה החרדית. כל עוד החרדים היו מיעוט קטן, יכלו להתקיים עפ"י הסיסמא "תורתם אומנותם". כיום, כשהם הולכים ונעשים מיעוט גדול, הרי שבשביל להתפרנס ולהחזיק את השירותים הציבוריים הנחוצים

להם עליהם להשתתף גם במשחק הכלכלי, כלומר, החלופה "מתפללים כאשתקד" אינה אפשרית לאורך זמן וכנראה שגם החרדים זיהו את הבעיה הזו כבעיה שלהם.

8.6.2 מדוע אינם עושים "תורתם קרדום לחפור בה"?

אביעזר רביצקי בספרו "הקץ המגולה ומדינת היהודים" מדבר על האופציה של "גלות ישראל בארץ הקודש", בה בחר הרוב המכריע של היהדות החרדית בישראל. רביצקי מתרץ אותה בשלוש שבועות עתיקות יומין: "לא לעלות בחומה", "לא להתגרות בגויים" ו"לא לדחוק את הקץ" והתוצאה: גלות ישראל בארץ הקודש. יוסף שלהב במחקרו "עיירה בכרך" מדבר על "גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה בירושלים". מומי דהן במחקרו "האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית", עוסק ברמת ההכנסה הנמוכה של החרדים, ובהשפעת חלקם הגדול באוכלוסייה על יכולתה של העיריה לספק שירותים לתושביה. לטענתו מאחר שהם עובדים פחות ומתרבים יותר משאר האוכלוסייה היהודית, הם משלמים פחות מיסים, מצד אחד, והם נזקקים יותר לשירותי הרווחה מצד שני. שחר אילן במאמרו "דחיית הגיוס של בחורי הישיבות" מדבר בהצעה למדיניות שתוביל ל"שילוב משמעותי של הגברים החרדים בשוק העבודה". שלמה חסון במאמרו "חרדים וחילונים, ירושלים בעתיד", מדבר על תסריטים עתידיים לעיר רב תרבותית ורב קהילתית, לא כל התסריטים שלו יצאו "נחמדים", אם כי זה גם תלוי במסתכל. עמירם גונן במחקרו "מהישיבה לעבודה", חקר את אוכלוסיית החרדים בארה"ב ומצא שהחרדים שם יוצאים לעבודה ומפרנסים את עצמם בכבוד. יש בענין זה הבדל בין החסידיים לליטאים. הראשונים עובדים בכל אשר תמצא ידם ואילו האחרונים מנצלים להפקת פרנסה את "כוח המוח" שלהם. הם אומנם אינם "עושים תורתם קרדום לחפור בה" אבל אחת ידם עושה בתורה והשניה במלאכה המכבדת את בעליה. ולשם כך הם לומדים חוכמות חיצוניות בצד, לא בתוך, הלימודים בישיבה. ואם נסגור את המעגל אזי מסתבר שמצאנו: **בארץ "גלות" ובגלות "ארץ"**.

יש המסבירים את ההבדל בין שם לכאן בהסבר פוליטי, שם הם לא יכולים להיות סמוכים על שולחן הממשלה; ויש המסבירים בהסבר היסטורי: כאן שררה תרבות "החלוקה". יהודים באו למות בארץ הקודש והתפרנסו מתרומות שאספו שם, בעוד שהיהודים שם פרנסו את עצמם ואת יהודי ארץ הקודש כאחד. ויש המתרצים באמצעות הסיסמא "לא יעשו תורתם קרדום לחפור בה". אחרים אומרים: התורה "הפוך בה והפוך בה כי הכל בה". כלומר, אם נחפש היטב נמצא בארון הספרים היהודי נימוקים לכאן ונימוקים לכאן. בגמרא מסכת סנהדרין נכתב: "והיה ביום ההוא והיה כל מקום אשר יהיה שם אלף גפן באלף שקל- לשמיר ושית יהיה", והפירוש: השטחים היכולים לגדל גידולים מכניסים אלה לא יעובדו משום שהכל יקדשו עצמם ללימוד התורה. בעוד שהרמב"ם ("היד החזקה", הלכות תלמוד תורה, פרק ג"י) אומר: "וכל המשים על ליבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה, הרי זה חילול השם, וביזה את התורה וכיבה את מאור הדת, גרם רעה לעצמו ונטל חיו מן העולם הבא... כול תורה שאין עימה מלאכה סופה וגורת עוון וסוף אדם זה שיהיה מלסטם את הבריות". בחיי המעשה חכמי היהודים למדו וגם עבדו. יוחנן היה סנדלר, הרמב"ם היה רופא והארי הקדוש סוחר בתבלינים. הגדיל לעשות הארי שמימן בכספו גם את הישיבה שלו.

לפי הרמב"ם, תפקידו בישיבה היו: בית דין, בית וועד לחכמים ובית חינוך והוראה. במשך כאלף שנים הייתה הישיבה מעורבת בחיי הקהילה והקהילה החזיקה את הישיבה ולכן נשאלת השאלה, איך נוצר הנתק בין הישיבה והקהילה? וזה ההסבר שקיבלתי מעמנואל אטקס: המהפכה שהביאה החסידות שמה את הדגש על ה"דבקות" ובכך העמידה בצל את "והגית", כלומר העמידה את המיסטיקה מעל האינטלקט. כאשר הגאון מוילנה, שהיה הלוחם הגדול בחסידות, "נקרא לישיבה של מעלה", תפש את מקומו תלמידו המחנך הגדול רב חיים מוולוז'ין. באותה תקופה היה לחסידות השפעה רבה על בחורי הישיבה הצעירים. הרב חיים, שהיה ער להשפעה הזו, ניסה להבין את החסידות ובמקום להחרים אותה כרבו, הוא התמודד עימה רוחנית. חיים לא העמיד את הדבקות מול ההגות, אלא ראה בהגות סולם אשר גם באמצעותו אפשר להגיע למעלת הדבקות. לדעתו אפשר להגיע לדבקות באמצעות לימוד הגמרא, בתנאי שהלימוד יהיה לימוד לשמה. בעוד שבישיבות שלפני זמנו נהגו לתקן תקנות, ללמד תלמידים, לענות על שאלות בעלי בתים ולהכשיר קאדר של בעלי תפקידים בקהילה, בישיבה שהקים רב חיים בוולוז'ין, למדו תורה לשמה. בימינו היינו אומרים שבוולוז'ין עסקו במחקר בסיסי ולא במחקר שימושי. בכך ניתקה ישיבת וולוז'ין מחיי המעשה ומן הקהילה שבה ישבה. ישיבת וולוז'ין הייתה מודל לישיבות הליטאיות והיא גם היוותה מודל לישיבות שקמו בארץ ישראל.

איך זה מומן? (הסבר שקיבלתי משאלו שטמפפר:) לפני וולוז'ין הישיבה החזיקה את הקהילה, וזה התבטא במקום (הלימודים התנהלו בבית המדרש של הקהילה) במזון (הבחורים "אכלו ימים" אצל בעלי הבתים שבקהילה), ובמישרות (רב הישיבה היה בהרבה מיקרים רבה של הקהילה). סימביוזה כזו מחייבת שיהיה יחס מסויים בין גודלה של הישיבה וגודל הקהילה. ישיבת וולוז'ין הייתה ישיבה גדולה בעיירה קטנה ולכן היה צריך להמציא ארגון פיננסי שיאפשר זאת. הקרדיט על הארגון הזה שייך חצי בחצי לרב חיים ולקופסא קטנה הקרויה "פושקה". יהודים נהגו לתרום לצדקה, אבל התרומה ניתנה רובה ע"י גבירים גברים. וזה למה? מפני שכדי שהגביר יתרום דרוש לחץ חברתי. לחץ כזה היה קיים בבית הכנסת בטקס העלייה לתורה. שם היה התורם תורם לעיני כל העם. התרומה בפומבי הייתה עניין לגבירים כי בסיטואציה הזו מועט אינו מכבד את בעליו. הנשים לא היו בעסק כלל כי הן היו בבית הכנסת בעיקר בשבת ובשבת כידוע אין עוסקים בכספים. הפושקה שינתה את כל זה. היא עמדה בכל בית אני כעשיר וכל אחד יכול היה לתרום בה כאשר ידבנו ליבו מבלי שיתבייש. בכל ערב שבת הייתה האישה, גם הענייה ביותר, מפקדה בה פרוטה או שתיים כחלק מטקס קבלת שבת. כך הייתה הקופסא אוספת תרומות בשיטת "עשה זאת בעצמך" ובתוך חודש או חודשיים כאשר נצטבר בקופסא סכום שכדאי לאוספו היה הסכום נאסף מבית לבית ומועבר לישיבה. הפטנט הזה היה קריטי למימון הישיבות הליטאיות הארציות כמו מיר ו-וולוז'ין והוא היה גם הבסיס למימון הישיבות שקמו באותו הזמן בערך בארץ ישראל. באמצעות הקופסא יכלו הרבים שנשארו בגולה להשתתף בקיום מצוות התלויות בארץ, אותן קיימו בה המעטים שעלו אליה.

8.6.3 הם לא באים בידיים ריקות

צריך לזכור שהחרדים יכולים להביא לחיי המעשה נדוניה לא קטנה שהוכיחה עצמה במרוצת הדורות בגולה ובארץ והיא: "חברת הלומדים", תרבות שבה הלימוד הוא העיקר, קהילה המכבדת

תלמידי חכמים, שיטת הלימוד המשמעת העצמית וההתמדה בלימודים הנהוגות בישיבה, ההיגיון שהוא במהותו הפלפול התלמודי, האב "הממית עצמו באוהלה של תורה", האישה המדמה עצמה לאישתו של רבי עקיבא, והאם שתעשה הכל כדי שבנה יהיה גדול בתורה. כל אלה הם נכסים שאינם הולכים לאיבוד אצל תלמיד חכם שבחר בתום תקופת לימודיו ללמוד משפטים (לפי עמירם גונן ישנן פקולטות למשפטים באוניברסיטאות בארה"ב המכירות בקרדיט שהסטודנט מביא מן הישיבה), אבל הנכסים האלה טובים לא רק למשפטים, כל לימוד, מלימוד ביולוגיה או מחשבים ועד למינהל עסקים ושיווק, יפיקו מהם תועלת. וכאשר הנכסים האלה הופכים לקרדום שאפשר לחפור בו, יש להם ערך כלכלי מדעי ותרבותי שאין להפריז בחשיבותו. ל"און הכלאיים" המתקבל כאשר נפרץ השער המפריד בין התרבות היהודית החרדית לתרבות המערבית הכללית ישנו כוח אדיר, ודוגמאות רבות מן ההיסטוריה היהודית יוכיחו. אפשר להזכיר בהקשר זה את און הכלאיים¹ שצמח מן הפתיחות לתרבות המוסלמית ולאחר מכן אל התרבות הנוצרית בספרד של ימי הביניים, את האמנציפציה של היהודים במרכז אירופה ואת הפריחה התרבותית בקהילות היהודיות בגרמניה ובאוסטרו-הונגריה שבאו בעקבותיה, את המהגרים היהודים ממזרח אירופה לארה"ב וכן גם את ישראל. דא עקא שזה לא עובד לאורך זמן אחרי שניים שלושה דורות אנחנו נעשים "ככל העמים בית ישראל".

השאור שבעיסה: בראיה היסטורית אפשר לראות בקהילה ובמערכת החינוך החרדית את השאור שבעיסה. מה השאור, שאי אפשר לאכול אותו אבל בלעדיו לא תהיה חלה, כך לא היה לנו "הגניוס היהודי" בלעדי הקהילה (מדובר בקהילה החרדית). אין זה אומר שעלינו לפרנס אוכלי חינם, זה כן אומר שעל הקהילה והישיבה איננו יכולים לוותר.

¹ לתוצר של הכלאת שני זנים יש בדור הראשון ביצועים הטובים בהרבה מאלו של שני ההורים, את התופעה הזו מכנים "און כלאיים"